

УДК 122/129: 159.947.23

ББК 87.6

ФЕНОМЕН ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА ПРОБЛЕМА ФІЛОСОФІЇ

Вікторія Пітулей

У статті здійснено системний соціально-філософський аналіз тлумачення проблеми відповідальності особистості. Виокремлено основні підходи в дослідженні питання соціальної відповідальності. Установлено, що багатовимірний феномен відповідальності соціального суб'єкта філософами різних епох розглядався, як правило, у ракурсі лише якогось одного специфічного, переважно саме для даної певної епохи, виміру, що вимагало систематизації філософських поглядів щодо проблеми відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, концепція, соціальний суб'єкт, соціум, феномен, світосприйняття, позиція, категорія, глобалізація.

Без перебільшення можна сказати, що поняття відповідальності є одним із провідних соціально-філософських понять сучасності. Дослідження проблеми відповідальності насамперед вимагає філософської рефлексії феномену відповідальності. А теоретичний аналіз цієї проблеми, у свою чергу, потребує перегляду процесу зародження та оформлення проблеми.

Дуже важливі передумови для розробки зазначененої теми були створені в працях фахівців із соціальної філософії: В.Андрющенка, І.Бойченка, Л.Губерського, Т.Ящук, роботи яких становлять методологічний фундамент наукової розробки питання про відповідальність соціального суб'єкта. Розуміння відповідальності в релевантній глобалізаційним умовам системі понять спирається на філософський спадок Арістотеля, Августина, Б.Спінози, Т.Гоббса, І.Канта, К.Маркса. Філософи ХХ ст. – М.Гайдеггер, Ж.-П.Сартр, В.Франкл – обґрутували необхідність і правомірність філософського аналізу відповідальності через пошук сутності людини, акцентували увагу на особистій відповідальності не перед суспільством, а перед власним “Я”. Як онтологічну реалію розумів відповідальність М.Бубер. Для Е.Левінаса відповідальність має інтерсуб'єктивне забарвлення.

Поняття “відповідальність” є одним із наріжних під час осмислення екологічної проблематики взаємовідношення “людина – природа”, постаючи як усезагальний моральний принцип і моральнісний закон людського буття в дослідженнях К.-О.Апеля, Г.Йонаса, К.М.Майєр-Абіха, М.Ріделя.

Зацікавленість проблемою відповідальності насамперед пов’язана із сучасною глобалізацією світових процесів. Проблема відповідальності соціального суб'єкта набула сьогодні виняткового значення у зв’язку із критичним станом нашого суспільства та світу в цілому, що стоїть перед глобальними катастрофами.

Становлення сучасної філософії відповідальності варто розпочинати з аналізу проблеми відповідальності в німецькій класичній філософії, яка створила необхідні передумови для розвитку всіх наступних філософських інтерпретацій цієї проблеми. Зокрема, саме Іммануїл Кант був серед перших, хто розмежував царини свободи та природної необхідності, чітко стверджуючи волю людини. За допомогою таких понять, як “свобода”, “воля”, “категоричний імператив”, “моральнісний закон” у Канта, ми можемо спостерігати вихід його філософії на інший рівень і перехід від розуміння відповідальності як зовнішнього механізму контролю до трактування її як форми самоконтролю. Водночас, пов’язавши вирішення питань свободи й відповідальності з поведінкою особистості, Кант не замикає особистість у собі, а вказує як на мету для неї на іншу людину, що постає мірилом адекватності самопізнання особистістю своєї свободи та визначення своєї відповідальності.

Ідея відповіданості в Канта криється за міркуваннями про моральнісну установку, що будується на основі свободи. Під свободою німецький філософ розуміє “незалежність від причин світу, чуттєво сприймає” [8, с.233], що є світом природи. Кантівська свобода – це розум, що сам надає собі закону, який апріорі пов’язаний із законом моральності. Не можна говорити про відповіданість немовляти, бо відповіданість можна покласти лише на дорослого, приписуючи йому розум. Заслуга Канта щодо розуміння відповіданості не лише в тому, що він поставив її на рівень внутрішнього механізму контролю, а й разом із цим показав, що якщо людина є відповіданою, пронизаною цією чеснотою як обов’язковою, то ні прагнення до індивідуального блага, миттєвого задоволення чи щастя не відсуне цю чесноту на другий план.

Зауважимо, що філософії Канта притаманне монологічне тлумачення відповіданості. Монологічний сенс відповіданості “полягає у відповіданості людини за свої вчинки... і у відповіданості за когось, заради когось” [6, с.169]. Не вживаючи термін “відповіданість”, не ставлячи гостро проблему, Кант у той же час робить значний внесок в її розвиток своїм ученням про обов’язок, а саме питанням про внутрішнє ставлення людини до обов’язку. Належне є обов’язком, поки виступає зовнішньою вимогою. Воно стає внутрішньою моральнісною свободою, коли вся діяльність суб’єкта свідомо підкорена виконанню належного. Аналізуючи концепцію свободи й відповіданості німецького філософа, не можна не помітити лінію міркування, що тяжіє до раціоналістичної парадигми, тобто апеляції до розуму. Схоже знаходимо і в Г.Гегеля.

Так, Г.Гегель в основу свого тлумачення відповіданості поклав розумність як розуміння, усвідомлення людиною необхідності вибору певної лінії поведінки. Розумність у Гегеля – це свободідна (відповідана) реалізація людиною свого обов’язку, що має бути попередньо осмислена на морально-релігійному рівні. “Я повинен, – міркував Гегель, – бажати виконувати обов’язок заради нього ж самого, і те, що я виконую як обов’язок, є моя власна об’єктивність в істинному сенсі цього слова” [2, с.153]. Л.Подолянко у своєму дослідженні також звернув увагу на аспект розумності в Гегеля: “Розумна людина – це відповідана особистість. Вона, а не хтось інший, визначає міру і межі своєї свободи” [11, с.61].

“Розумність, – стверджував Гегель у своїй “Філософії права”, – ... полягає в сдності об’єктивної свободи, тобто загальної субстанційної волі, і суб’єктивної свободи, як індивідуального знання... Ця ідея є в собі і для себе вічне й необхідне буття духу” [2, с.264]. Уся діяльність людини, таким чином, спрямована на феноменологію світового духу, а відповіданість полягає в тому, щоб досягти його мети. Тому в антропології Гегеля люди досить жорстко детерміновані, оскільки вони “... опиняються засобами й знаряддями чогось більш високого і далекого, про яке вони нічого не знають і що вони несвідомо виконують...” [3, с.25]. Разом із тим в осмисленні Гегелем людини можна виявити розуміння свободи як необхідної передумови відповіданості, слідуючи за тим, що свобода складає природу волі. Крім цього, і в “Феноменології духу”, і в інших творах Гегеля можна простежити досить важливі зауваження про всеzagальність суб’єкта відповіданості: як усього народу (суспільства), так і кожної окремої людини.

Екзистенціалізм як одна з найвпливовіших течій у західній філософії відкриває перед нами досить своєрідний погляд на проблему відповіданості. Поняття відповіданості як внутрішнього контролю знаходиться в одному полі з поняттям “почуття провини”, у тому числі й екзистенційної провини. Екзистенційна провіна – це позитивна сила, радник, який повертає нас до себе. Це поклик ізсередини, і якщо ми будемо ставитися до нього уважно, то він стане нашим провідником до особистої

самореалізації. В екзистенційній концепції провини (С.К'єркегор, М.Гайдеггер) повне прийняття відповідальності за свої дії розширює межі провини. У міру розвитку філософської думки свободне індивідуальне буття розумілось як головна цінність, а зовнішнє й внутрішнє життя людини чітко розрізнялися. С.К'єркегор неабиякої уваги надає внутрішньому життю людини. Внутрішнє, духовне життя людини, підкорене їй одній, а зовнішнє – підкорене загальному порядку речей у всесвіті. Відповідальність у С.К'єркегора є необхідним фактором етичного, моральнісного удосконалення особистості, яка впала у відчай, не бажаючи бути собою. Відповідальність бачиться як умова одного з можливих станів особистості. Та досягнувши такої форми (стану) відчаю, як “відчай-виклик”, людина все більше й більше усвідомлює своє Я, прагнучи досягти найвищого – бути самою собою перед Богом. Зокрема, філософ зазначає: “Як тільки особистість знайде саму себе, пройшовши через горнило істинного відчаю, вибере себе саму в абсолютному сенсі, тобто етично, і воістину розкається, вона буде бачити своє життєве завдання в самій собі й свідомо візьме на себе вічну відповідальність за її виконання, тобто осягне абсолютної значення обов’язку” [9, с.315]. Завдяки подібним думкам С.К'єркегор пориває з ідеєю необхідності, що походить від засилля розуму, і надає високого статусу можливості й поняттю “віри”. Тому, щоб отримати можливість спілкування з Богом, треба забути про розум, утратити його, стати моральнісною людиною, пройшовши етап самовдосконалення завдяки самоусвідомленню відповідальності.

Екзистенційна провіна зумовлюється співчуттям, усвідомленням непрояжитого життя й невикористаних внутрішніх можливостей. Людина несе провину не лише за злочини проти інших людей, моральних чи соціальних правил, але також за злочини проти самої себе. Так М.Гайдеггер, як і С.К'єркегор,уважав, що свобода й відповідальність – це здатність людини, що обтяжена покинутістю й тривогою, обирати життєвий шлях. Людська індивідуальність, будучи “закинутою у світ”, існує в ньому, знаючи про своє “буття-до-смерті”. Індивідуальне буття, або *Dasein*, розуміючи свою власну смертність, примушує себе звернутися до власних можливостей. А забуття своєї конечності, забуття смертності, а також унікальності себе як екзистенційного суб'єкта неминуче призводить до того, що ти стаєш як усі. І в стані “тривоги” ти повертаєшся до самого себе, пробуджуєшся до істинного існування, до відповідальності за власні дії. М.Гайдеггер позначив провіну й відповідальність одним і тим словом. Ідея провіни тлумачиться ним “як вада в самому бутті людини, яка не досягає свого власного” [7, с.276]. А сенс людського буття в тому, щоб вибирати себе, бути не таким як усі, свободно приймати надбання минулого й жити з поглядом у майбутнє. “Автентична особистість повністю відповідальна за своє буття у світі (більше занепокоєна теперішніми можливостями, ніж їх запереченням). Неавтентичний індивід заперечує свої можливості й заперечує персональну відповідальність за теперішнє і минуле” [5, с.16]. Коли ми почули поклик, що повертає нас до усвідомлення свого автентичного модусу буття, ми, безперечно, стаємо відповідальними, оскільки потерпіли невдачу в здійсненні автентичної можливості.

Наше існування невіддільне від існування відповідальності. І, певним чином, можна вивести гайдеггерівську формулу відповідальності: “Я повинен, отже, я існую”. Існування – це завжди відповідальність за існування. Таким чином гуманізм М.Гайдеггера “спирається на ідейно-моральнісну максиму, яка утверджує не панування людини у світі, а її відповідальність перед лицем буття” [1, с.272].

Тема піклування, розроблена М.Гайдеггером, – одна із центральних у фундаментальній онтології людського існування. Сутність людського існування “у-світі-буття” визначається ним як піклування. “Піклування” – екзистенціал, яке пропонує Гайдеггер для фіксації головного стану “буття-свідомості”, що поширюється в часі й немислимим

поза його нескінченним потоком” [4, с.64]. Сам Гайдеггер пише: “... Буття-у-світі є за своєю сутністю турботи...” [13, с.192]. Турбота є всеохоплюючим началом, що поєднує всі способи існування. Воно розгортається в трьох головних часових формах: теперішньому, майбутньому й минулому. Ми “турбуємося” про сучасне, проектируємо майбутнє, звертаємося до минулого досвіду. Дійсно, людина існує лише в тому випадку, якщо пануючим є модус майбутнього, якщо людина активно вибирає саму себе. А неістинно живе той, хто втікає від своєї свободи й відповіданості. “Проект” себе, “турбота” про себе й означають відповіданість.

Слідом за М.Гайдеггером, Ж.-П.Сартр стверджує, що людина, як певний спосіб буття, відповідана за світ і саму себе. Проголосивши людину свободною, він визнав її й відповіданою. Людина є відповіданою впродовж усього життя, відчуваючи на своїх плечах увесь тягар світу. Таку відповіданість французький екзистенціаліст називає “абсолютною” [12, с.557]. Людська істота приречена на свободу. Кожний несе відповіданість за те, що робить, за те, що ігнорує, за те, чому віддає перевагу бути необізнаним. Навіть найжорстокіші ситуації, серед яких і війни, не створюють нелюдського стану речей, він може бути лише людським. І якщо розпочинається війна, то, за словами Сартра, вона обов’язково є мосю війною. Не зумівши запобігти їй, я став цілком відповідальним за неї.

“Коли ми говоримо, що людина сама себе обирає, ми маємо на увазі, що кожний із нас обирає себе, але тим самим ми також хочемо сказати, що, обираючи себе, ми обираємо всіх людей. Дійсно, немає жодної нашої дії, яка, створюючи з нас людину, якою б ми хотіли бути, не створювала б у той же час образ людини, якою б вона, за нашим уявленням, повинна бути. Обирати себе так чи інакше означає одночасно стверджувати цінність того, що ми обираємо, оскільки ми ні в якому разі не можемо обирати зло. Те, що ми обираємо, – завжди благо. Але ніщо не може бути благом для нас, якщо не є благом для всіх, якщо, з іншого боку, існування передує сутності і якщо ми хочемо існувати, створюючи одночасно наш образ, то цей образ є значним для всієї нашої епохи в цілому... Я відповідальний, таким чином, за себе самого й за всіх і створюю певний образ людини, який обираю; обираючи себе, я обираю людство взагалі... Людина, яка на щось наважується й усвідомлює, що обирає не лише своє власне буття, але що вона ще є й законодавцем, що обирає одночасно й усе людство, не може уникнути почуття повної й глибокої відповіданості” [13, с.324].

На думку Сартра, людина, вибираючи себе у своєму проекті, вибирає й усіх інших людей. Формуючи своє власне становлення, ми в той же час проектируємо й людину загалом. Коли Ж.-П.Сартр говорить, що “наша відповіданість набагато більша, ніж ми могли б уявити, оскільки поширюється на все людство...” [12, с.324], він виходить із того, що людина, поступаючи належним чином, стверджує ідеальний образ людини й тим самим вибирає в собі людину, яка прагне до кінця виконати свій обов’язок.

Сартр підкреслює: людина – єдина істота, що стоїть поза детермінізмом, що воля людини не залежить і від історичних подій. Людина завжди стоїть перед вибором, наприклад: життя чи смерть. Та вибір людини ніколи не залежить від обставин. Вибір людини – це авторство вчинку. Така зосередженість на людині безповоротно приводить до абсолютизації індивідуальної відповіданості.

За Е.Левінасом, відповіданість – це первинна й фундаментальна структура суб’єктивності. “Суб’єктивність конститує себе в самому русі, у якому їй випадає бути відповідальним за іншого. Вона приймає умови заручника. Суб’єктивність як така є насамперед заручником і вона несе тягар відповіданості аж до спокути вчинків іншого” [10, с.109].

“Відповіданість – це те, що є винятково моїм зобов’язанням і що, з гуманної точки зору, я не можу відкинути” [10, с.111], – Левінас говорить про відповіданість за

“близнього” (таке розуміння відповідальності постає як продовження сартрівського розуміння “абсолютної” відповідальності).

Інтерсуб’єктивне відношення між “Я” та “близнім” є несиметричним. У цьому відношенні людина відповідальна за іншу людину без сподівань на взаємність. Для Левінаса головним проявом відповідальності-турботи є співстраждання.

К. Ясперс, так само, як і Сартр, головну увагу приділяє розгляду свободи як головного принципу людського існування, а слідом за нею – і відповідальності за цю свободу. Він цілком у дусі екзистенціалістів визнає відповідальність перед собою, ігноруючи суспільство, але вже в 60-ті рр. починає говорити про вплив людини на суспільство й навпаки. Оцінивши післявоєнну ситуацію тогочасної Німеччини, Ясперс звернувся до ідеї політичної відповідальності, хоча поряд з нею виокремив ще три форми відповідальності: кримінальну, моральну та метафізичну (відповідальність перед Богом). “Неучасть у формуванні устрою влади, в боротьбі за владу в сенсі служіння праву є головною політичною відповідальністю, що є в той же час і відповідальністю моральною” [14, с.20]. Ясперс уважає, що політична відповідальність народу присутня завжди. Кожний з індивідів, що утворює народ, відчуває на собі наслідки дій політиків та громадян тієї держави, під владою якої він знаходиться. Тому кожна людина відповідає разом з іншими за те, як ними керують. Народ постає як колектив, який завжди відповідальний за свій життєвий устрій. Він завжди здатен бути творцем свого буття. Таким чином, відповідальність у пізнього Ясперса є категорією соціальної філософії, і людина постає не лише як екзистенційний суб’єкт, а як істота, що змінює навколошній світ.

Основні підходи до розуміння змісту соціальної відповідальності

Загалом у філософській літературі сформувалося декілька підходів щодо розуміння змісту поняття соціальної відповідальності, які становлять певну теоретичну базу нашого дослідження.

Перший підхід розглядає відповідальність як здатність особистості підпорядковувати власні інтереси вимогам суспільного розвитку (праці Л.Грядунової, С.Дмитрієвої, Є.Левченко, Н.Табунова, М.Цвєтаєвої);

Другий підхід вважає відповідальність формою зв’язку й взаємодії суспільства та особистості, що виражає певні відносини між ними (праці Н.Мінкіної, А.Плахотного, Е.Рудковського, П.Симонова, В.Сперанського).

Згідно з третьим підходом, відповідальність – це вибір оптимальної можливості з їх багатоманітності, що передбачає діяльність відповідно до неї (праці М.Воронцова, Х.Гроссмана, В.Еркомаішвілі, І.Пономарьової).

Четвертий підхід розглядає відповідальність як гармонійне поєднання об’єктивної необхідності виконання суспільних вимог та усвідомлення загальнолюдських цінностей, як єдність раціонального та емоційного (праці Г.Заболотної, А.Ореховського, А.Растігєєва, Н.Фокіної).

П’ятий підхід вважає відповідальність способом регуляції людської поведінки, за якого діяльність суб’єкта супроводжується моральнісною самооцінкою та готовністю давати звіт за свої дії (праці К.Муздибаєва, Я.Ребане).

1. Бычко И. В. Познание и свобода / И. В. Бычко. – М., 1969. – 208 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель // Сочинения : в 14 т. / АН СССР, Ин-т философии. – М. ; Л. : Политиздат, 1935. – Т. 8. – 470 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель // Сочинения : в 14 т. / АН СССР, Ин-т философии. – М. ; Л. : Политиздат, 1934. – Т. 7. – 380 с.
4. Губман Б. Западная философия культуры XX века : [учеб. пособ. для вузов] / Б. Л. Губман. – Тверь : ЛЕАН, 1997. – 288 с.
5. Дементий Л. И. Ответственность: типология и личностные основания : [монография] / Л. И. Дементий. – Омск : Омск. гос. ун-т, 2001. – 192 с.

6. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальность бытия человека (современная немецкая практическая философия) / А. Н. Ермоленко. – К. : Наук. думка, 1994. – 200 с.
7. Канкс В. А. Этика ответственности. Творческая морали будущего / В. А. Канкс. – М. : Логос, 2003. – 352 с.
8. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант. – М. : Мысль, 1999. – 1472 с.
9. Киркегор С. Гармоническое развитие в человеческой личности эстетических и этических начал / С. Киркегор // Наслаждение и долг. – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – С. 201–378. – (Выдающиеся мыслители : ВМ).
10. Левашова А. В. Современная международная система: глобализация или вестернизация / А. В. Левашова // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 1. – С. 252–266.
11. Подолянко Л. Свобода особистості як форма її самореалізації (історико-філософський аспект) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Л. Подолянко. – К., 2002. – 17 с.
12. Сартр Ж. П. Бытие и ничто : Опыт феноменологической онтологии / Ж. П. Сартр. – М. : Республика, 2000. – 639 с.
13. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж. П. Сартр // Сумерки богов / пер. с фр. ; сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1989. – С. 319–344.
14. Ясперс К. Вопрос о виновности: о политической ответственности Германии / К. Ясперс. – М. : Прогресс, 1999. – 146 с.

The article represents the social-philosophical research of the responsibility problem. The question of a human's responsibility is one main importance. The article shows historical processes of developing of this problem. In the article the analyses of scientific approaches to the phenomenon of responsibility.

Key words: responsibility, historical processes, civilization, context, moral responsibility, category, analyses, social evolution, approaches, phenomenon.